

DEINDUSTRIALIZACIJA IN PRIHODNOST IZKUŠNJE ČASA PO STEČAJU TOVARNE MURA

NINA VODOPIVEC

Avtorica se v članku osredini na izkušnje časa in časovne orientacije industrijskih delavk in delavcev po stečaju tovarne oblačil Mura leta 2009 ter na njihovo mesto v vizijah prihodnosti Murske Sobotne in Pomurja. Namen članka je, da bi v antropološko razpravo o prihodnosti vključili tudi industrijske delavke in delavce, ki so v javnosti in akademskih razpravah najpogosteje obravnavani kot v preteklost zazrti subjekti.

Ključne besede: prihodnost, deindustrializacija, tekstilne delavke in delavci, izkušnje časa, Slovenija

The article focuses on the temporal experiences of the industrial workers after the bankruptcy of the Mura garment factory in 2009 and their place in the vision of the future development of Murska Sobota and Pomurje. It calls for the inclusion of industrial workers in anthropological studies of the future, including in the critique of their public and academic representation as past-oriented subjects.

Keywords: future, deindustrialization, textile workers, experiences of time, Slovenia

UVOD

Članek je nastal na podlagi retrospektivnega branja terenskega gradiva, zbranega med industrijskimi tekstilnimi delavkami in delavci v Sloveniji, s pozornostjo na časovne orientacije ljudi in poudarkom na odnosu do prihodnosti.¹ K temu sta me spodbudila raziskovalna projekta o prihodnosti. Pri projektu o vizijah prihodnosti (2016–2018)² sem se ukvarjala z vizijami v prevladujoči veliki pripovedi podjetništva – ne podjetništva kot gospodarske dejavnosti, temveč kot imperativa sodobne politične racionalnosti – ter s tem, kako si prihodnost zamišljajo socialni podjetniki in družbeni eksperimentatorji (Vodopivec, 2018). Pri potekajočem raziskovalnem projektu o urbanih prihodnostih³ nadaljujem z raziskovanjem

¹ Terensko raziskovanje je zajelo intervjuje in neformalne pogovore z upokojenimi, odpuščenimi in še zaposlenimi ljudmi različnih poklicnih profilov v nekaterih tekstilnih tovarnah v Sloveniji med letoma 2001 in 2020 ter opazovanje z udeležbo v Predilnici Litija v letih 2004–2005. Spremljale so ga diskurzivne analize medijev in drugih reprezentacij industrijskega delavstva (časopisje, gledališke predstave, filmsko gradivo, muzejske razstave), pregled zaposlitvenih in socialnih politik, vizij in strategij razvoja Slovenije ter strategije industrijskega razvoja (Vodopivec, 2015 (2007), 2021a: 3–21). Za pisanje tega članka so bile pomembne tudi vizije in strategije razvoja Murske Sobotne in Pomurja, daljše bivanje v Murski Soboti in Pomurju, pogovori in intervjuji z nekaterimi drugimi pomembnimi sogovorniki, sprehodi po javnih prostorih Murske Sobotne in spremljanje nekaterih sogovornic v daljšem časovnem obdobju.

² Raziskovalni projekt *Misliti bodočnost: Primerjalna antropološka študija pričakovanj v jugovzhodni Evropi* (2016–2018). <https://cris.cobiss.net/ecris/si/sl/project/9974>.

³ Raziskovalni projekt *Urbane prihodnosti: Zamišljanje in spodbujanje možnosti v nemirnih časih* (2020–2023). <https://cris.cobiss.net/ecris/si/sl/project/18341>; <http://www.citymaking.eu/>.

različnih pobud – od organiziranih nevladnih organizacij do neorganiziranega delovanja posameznikov v nekdanjem industrijskem mestu Maribor.

Pri obeh projektih sem se osredinila na vidne predstavnike, ki se v javnosti poklicno ali politično zavzemajo za »drugačne«, »skupne« prihodnosti. Industrijske delavke in delavci – z njihovimi doživljanji in izkušnjami družbenih sprememb v Sloveniji se ukvarjam zadnjih dvajset let – so iz takšnih premislekov o prihodnosti izpadli. To pa ne pomeni, da industrijsko delavstvo kot razredna in družbena kategorija ali kot konkretni posamezniki o prihodnosti ne premišljajo, je ne načrtujejo oz. se z njo ne ukvarjajo. Slednje poudarjam, saj je v razpravo o prihodnosti pomembno vključiti tudi odpuščene in zaposlene delavke in delavce, ki so v javnosti največkrat zreducirani na v preteklost zagledane in hrepeneče subjekte – tiste, ki zgolj čakajo in se ne (z)morejo premakniti naprej. Takšne zavajajoče, a prevladujoče predstave so industrijske delavke in delavce naturalizirale v historične subjekte. Nostalgizacija industrijskega delavstva je sestavni del sodobne modernizacije, postsocialističnega in neoliberalnega kulturnega drugotenja (mdr. Boyer, 2010; Lankauskas, 2014; Senjković, 2021), ki v preteklost zagledanega industrijskega delavca ali delavko postavlja v nasprotje z modernim in v prihodnost usmerjenim inovatorjem. V takšnih okvirih usmerjenost v prihodnost nikakor ni nevtralna, temveč je politični imperativ, usmerjen v aktivacijo posameznika. Pozivi k »premiku naprej«, v prihodnost, so neposredno povezani s paradigmo samoodgovornosti (Vodopivec, 2012; Kozorog, 2021), s preoblikovanimi normami etičnega in aktivnega državljanstva: posameznik naj bi prihodnost vzel sam v svoje roke, pa naj gre za zaposljivost na tržišču dela, socialno varnost, socialne inovacije ali za aktivno državljanstvo.

V dosedanjih raziskovalnih spoznanjih sem doživljanje industrijskih delavk in delavcev interpretirala v kontekstu postsocialističnih političnih preoblikovanj in širših procesov deindustrializacije v svetu s fokusom na družbeni, intimni, telesni in psihološki izkušnji izgube. Poudarjala sem strukturne spremembe, a hkrati, da doživljanja družbenih sprememb ne gre obravnavati zgolj v prelomih, temveč v kontinuitetah in v trajanju. Po eni strani so postsocialistične in neoliberalne spremembe korenito zarezale v življenje mojih sogovornikov, po drugi strani pa se njihove vrednote, norme, pričakovanja niso spremenile s politično postavljenimi datumi. Doživljanje izgube dela in tovarne sem razlagala v povezavi s preteklimi modernističnimi procesi in napori ljudi, z vezmi med ljudmi in njihovim okoljem ter v kontekstu sodobnih strukturnih sprememb — materialne, družbene in simbolne razlastitve. Industrijsko delavstvo sem obravnavala v kontekstu preteklosti in sedanjosti, pa čeprav so njihova doživljanja zajela odnos do prihodnosti, vendar tega vidika do zdaj nisem problematizirala. To je namen tega članka.

Antropološke raziskave prihodnosti – teh je v zadnjih letih po finančni krizi (2008–2009), ob večji negotovosti in prekarizaciji več – spodbujajo k raziskovanju odprtih, v prihodnost usmerjenih pogledov in časovnih orientacij. Zanimajo jih spoznavne, materialne in afektivne prakse, usmerjene k preseganju prevladujočih družbenih scenarijev. Tako premeščajo raziskovalno težišče z razmerja med preteklostjo in sedanjostjo na razmerje med

sedanjostjo in prihodnostjo (Kleist, Jansen, 2016; Ringel, 2016, 2018; Bryant, Knight, 2019; Petrovič-Šteger, 2020; Gulin Zrnić, Poljak Istenič, 2022). S fokusom na delovalnosti ali tvornosti (angl. *agency*) spodbujajo preučevanje časovne usmerjenosti ljudi zunaj preteklih determinant, zanimajo jih zamišljanja, pričakovanja, aspiracije in načrtovanje prihodnosti ter upanja. Študije so sicer teoretsko in metodološko različne, večinoma pa usmerjene v sedanjost in v raziskovanje načinov, kako pričakovanja prihodnosti vplivajo na sedanjost (Ringel, 2018).

Članek je napisan v dialogu s takšnimi usmeritvami. V ospredju je sedanjost, na katero vplivata preteklost – pa čeprav ne gre nujno za linearno sosledje – in prihodnost. Besedilo je tako nastalo v kritiki prevladujočih družbenih razlag časovnih orientacij industrijskega delavstva, v kritiki temporalne esencializacije industrijskega delavstva, a tudi ob kritičnem branju antropoloških študij prihodnosti, ki bi morale bolj poudarjati politično-ekonomsko perspektivo (prim. Baer, 2017). Pri antropoloških študijah prihodnosti takšna perspektiva pogosto umanjka, umanjka kontekstualizacija izkušenj časa, ki bi upoštevala družbene neenakosti in razmerja moči (prim. Appadurai, 2013), umanjajo tudi vezi ljudi s preteklostjo. Izhodišče mojih razmišljanj je multitemporalnost: ne družbenih skupin ne posamičnih držav ne gre pripisati zgolj enemu časovnemu okviru (prim. Ringel, 2016; Petrovič-Šteger, 2020: 5–6). Temporalnost (izkušnje časa) ni sestavina intrinzičnih lastnosti ljudi ali družbenih skupin (določenih starosti ali razreda). Zavzemam se za multitemporalen pristop, kar pomeni, da ljudje lahko hkrati nagovarjajo tako preteklost kot tudi prihodnost.

Kljub strukturnim omejitvam so se industrijske delavke in delavci po stečajih borili in ustvarjalno iskali svoje mesto v družbi. Na različne načine so pozivali k prepoznanju razlastitve, a so hkrati iskali alternative. Njihova pričakovanja je sicer sooblikovala anticipirana prihodnost, ki se ni mogla uresničiti, čeprav so si želeli, upali in si prizadevali, da bi se (Appadurai, 2013). V takšnem smislu sedanjost nikoli ni zgolj rezultat sosledja preteklih dogodkov oz. retrospektivne konstrukcije vzrokov, temveč je nedokončana in zajame tudi v prihodnost usmerjene poglede in prakse. Takšen premislek o temporalnosti pomaga preprašati problematične prevladujoče linearne vzročno-posledične povezave (v družbi in v akademskih reprezentacijah). Ko premišljamo o odnosu ljudi do prihodnosti, ne gre pozabiti na različne vezi, ki jih imajo s preteklostjo. Deindustrializacija je namreč proces, ki vpliva na zamišljanje in načrtovanje prihodnosti in se ne dotika zgolj zaposlenih v tovarnah in njihovih otrok, temveč tudi širše lokalne skupnosti. Moj pogled je za razloček od raziskav prihodnosti usmerjen tudi k vezem s preteklostjo in hkrati pozoren na sodobne strukturne značilnosti okolja.

V prvem delu članka obravnavam temporalne izkušnje odpuščenih iz tovarne oblačil Mura ob stečaju leta 2009, predvsem tistih, ki ob stečaju niso dosegali starosti za upoko-jitev oz. niso imeli dopolnjene delovne dobe ter so tako ostali na tržišču dela. Stečaj jih je povezal v skupni družbeni izkušnji, specifičnem razumevanju in doživljanju časa. Zanima me, kako so afekti vplivali na časovne orientacije odpuščenih ljudi, konkretnije, kako je afekt šoka strukturiral izkušnjo časa ob stečaju. Pri tem mi pomaga literatura o izkušnjah

krize in negotovosti (Bryant, 2016; Knight, Stewart, 2016; Knight, 2021). Nadaljujem z vprašanjem, kaj se je dogajalo z nekdanjimi proizvodnimi delavkami⁴ po stečaju tovarne. Te so namreč po zaprtju tovarne izginile iz pozornosti javnosti, prav tako so redko obravnavane v akademskih razpravah. Na koncu pa je na vrsti vprašanje o mestu Murinih delavk in delavcev v uradnih reprezentacijah in vizijah prihodnosti Murske Sobote in Pomurja.

ČASOVNO DRUGOTENJE INDUSTRIJSKEGA DELAVSTVA

Dvajset let spremljam, kako industrijska prestrukturiranja, stečaje, razvrednotenje proizvodnega dela in industrijskega delavstva v družbi doživljajo tekstilne delavke in delavci v različnih tovarnah v Sloveniji. Vsaka leta opažam izrazito vrzel med reprezentacijami industrijskega delavstva – politikami in načini, kako so o njih govorili v javnosti in medijih, na eni strani ter med njihovim doživljanjem in pripovedmi na drugi. V javnosti namreč prevladujejo predstave, da delavke in delavci niso znali oziroma bili sposobni racionalno predelati določenih situacij, zato ostajajo ujeti v preteklosti. To je, povezano s sodobnimi politikami (samo)aktivacije, industrijske delavke in delavce spreminjalo v historične subjekte (Vodopivec, 2012, 2021a).

Na način obravnave industrijskih delavk in delavcev v družbi vpliva miselna povezava industrije z delavskim razredom kot simbolom preteklega socialističnega sistema. Družbeni odnos do delavstva torej sodoločajo politični in ekonomski diskurzi, o industrijskih delavkah in delavcih se razmišlja kot o osrednjih akterjih pretekle socialistične ideologije in ne kot o konkretnih ljudeh. Po eni strani se tako industrijske delavke in delavci ob družbeno-političnih materialnih in ideoloških spremembah spoprijemajo z ranljivostjo, ki je strukturna, a vendar v družbi ni spoznana kot taka. Po drugi strani pa so obravnavani ideološko, kot brezimna množica. Stiska, ki jo doživljajo, ni zgolj politična, je zelo osebna. Za ljudi je doživljanje razvrednotenja industrijskega dela, izgube dela in propada tovarne, kjer niso bili desetletja le zaposleni, temveč so bile zaposlene tudi njihove razširjene družine in generacije pred njimi, travmatična izkušnja – izkušnja, ki ne zareže globoko zgolj v poklicne identitete, temveč v njihove osebnosti, je intimna in družbena, pa čeprav je ne doživljajo vsi enako.⁵ Izguba dela in tovarne tako ne prineseta zgolj finančne izgube, temveč tudi razgradnjo družbenega tkiva in dezorientacijo ljudi (Vodopivec, 2021a).

V knjigi *Tu se ne bo nikoli več šivalo* (Vodopivec, 2021a) sem se ukvarjala posebej s psihološkim in telesnim občutenjem ekonomskih prestrukturiranja na primeru oblačilne tovarne Mura. Občutja in čustva so sestavni del družbenega in intimnega izkustva ter kažejo na globoko utelešene pomene tovarne in dela v življenju ljudi, na povezave med ljudmi in

⁴ Kljub temu, da v proizvodnji tovarne modne konfekcije Mura niso delale zgolj ženske, so bile vendarle v večini, prav tako tudi v mojih dolgoletnih raziskavah tekstilnega delavstva.

⁵ Razlike med ljudmi so pomembne, industrijsko delavstvo tudi v Muri ni homogen subjekt. V članku upoštevam razlikovanja pri analizi, a se ne poglobljam v razlike med ljudmi.

njihovim okoljem, na pripadnosti, odnose in načine, kako ljudje dojemajo sami sebe. Zato jih ne smemo soditi po njihovi pragmatični vrednosti, temveč jih obravnavamo kot realnost, kar pomeni, da je pomembno preučevati ozadja in razloge za specifična čustvena doživljanja ter kako so ta povezana z družbenopolitičnimi razmerami (Ahmed, 2004; Ngai, 2005). A razprava o čustvih v družbi tržne racionalnosti nima mesta, saj naj bi bila vsaj navidez v nasprotju z normativno podobo samoodgovornega in racionalnega podjetnega posameznika.⁶ Čustvovanje industrijskih delavk in delavcev (predvsem t. i. negativna čustva – jeza in žalost) pa je še posebej stigmatizirano, saj je za prevladujoče družbene predstave znak njihove neprilagodljivosti; čustvena navezanost na tovarno naj bi industrijske delavke in delavce ovirala pri koraku v prihodnost. Takšna razlaga temelji na ostri polarizaciji med preteklostjo in prihodnostjo, na ideji, da ljudje lahko živijo časovno usmerjeni zgolj v eno ali drugo smer. Tok historičnega časa je zasnovan na totalnem prelomu, kjer je prihodnost zamišljena kot popolnoma nova pot – boljša in učinkovitejša. Premočitna koncepcija časa dovoljuje zgolj premikanje proti preteklosti ali prihodnosti. Postsocialistična tranzicija je bila politično utemeljena na takšnem prelomu (Vodopivec, 2016), doživete izkušnje časa pa kažejo drugače: ljudje mobilizirajo pretekle izkušnje iz različnih obdobj, jih povezujejo med seboj, reorganizirajo v novih kontekstih, z novimi zamislimi in namerami, usmerjenimi v prihodnost.

Večina zaposlenih v tovarni oblačil Mura so bile ženske, stare med 40 in 55 let. Izrazita čustvena navezanost je bila (stereotipno) pripisana prav njim kot ženskam, njihovi starosti in razredu. A vendar je bil takšen diskurz zavajajoč. Pripovedi mojih sogovornic so kazale na potrebo, da se ustvari prostor za artikulacijo razlastitve in prevare, poudarjale so, da je treba prepoznati vrednost njihovega dela, znanja, preteklih investicij in pomen za družbo. Pripovedi izražajo družbeni konflikt in hkrati potrebo po aktivnem žalovanju ter prepoznavanju izgube. Izgubo gre v tem smislu razumeti kot razlastitev — materialno (osiromašenje), politično (izguba pravic), družbeno (izguba statusa), simbolno (razvrednotenje) in telesno. Pri slednjem gre tako za telesne poškodbe zaradi dela v industriji in psihofizične posledice, ki jih je prineslo prestrukturiranje (Draksler idr., 2018), pa tudi za nasilno dezintegracijo, ki je presekala vezi med ljudmi in njihovim okoljem. Pogled na takšne vezi s konceptom navezanosti pokaže, da ne gre zgolj za izgubo podpornega okolja in okolice, temveč za izgubo samega sebe, saj se je sestvo industrijskih delavk in delavcev postavljalo prek vezi z okoljem (prim. Kwon, 2015).

V postsocialističnih državah je družbeni pripis historičnosti in nemodernosti delavstva povezan s socialistično preteklostjo, a o podobnih spremenjenih reprezentacijah pišejo tudi raziskovalci v kapitalističnih državah, ko opozarjajo na simbolno osiromašenje delavstva (Vodopivec, 2021a: 156–159). Kritični so do neposrednega prevajanja ekonomske in družbene neenakosti v kulturno razliko. Delavski razred je z deindustrializacijo postal feminiziran

⁶ Miha Kozorog je v raziskovalnem projektu z nekaterimi drugimi raziskovalkami in raziskovalci obravnaval normativno podobo podjetniškega sebstva med mladimi, v medijih, izobraževanju in različnih politikah, hkrati pa je raziskoval tudi subjektivno doživljanje mladih podjetnikov (Kozorog, 2021).

in diskurzivno asociiran s smetmi (Munt, 2000). Sociologinja Bev Skeggs (1997), ki je preučevala podobe delavk v medijih in politikah v Veliki Britaniji, je opozorila na njihovo težnjo, da bi bile prepoznane kot vredne spoštovanja.

To še posebej poudarjam, saj sem v pripovedih sogovornic po stečajih zaznala intenziven klic, da bi bile priznane kot vredne spoštovanja in bi tudi sebe doživljale na tak način. Takšna izkušnja informira sedanost ter posega v prakse zamišljanja in načrtovanja prihodnosti. Biti spoznan kot vreden spoštovanja se kaže kot osrednja človeška vrednota, kot sestavni del vrednotenja človeka, in je vsaj za generacijo mojih sogovornic neposredno povezan s plačanim delom. Plačano delo je v Sloveniji pomembna vrednota in ima daljšo zgodovino od socializma, vendar pa je pripisovanje specifične vrednosti določenemu delu družbeno in kulturno ustvarjeno. Pridne in spretno roke naj bi v sedanosti nadomestila družba znanja, inovativne, ustvarjalne in podjetniške sposobnosti. Sodobne predstave o industrijskih delavkah in delavcih ter z njimi povezano družbeno (raz)vrednotenje so globoko zaznamovale izkušnje mojih sogovornic tudi v času po stečaju. Družbeno trpljenje (Kleinman, Das, Lock, 1997) »odvečnega« industrijskega delavstva torej ni vezano zgolj na dogodek stečaja, temveč gre za kontinuiran proces, ki presega prelom ter sooblikuje sedanost, zamišljanje in načrtovanje prihodnosti.

Na doživljanje mojih sogovornic in sogovornikov sta poleg razvrednotenja in marginalizacije vplivala konkreten problematičen postopek stečaja v Muri (Vodopivec, 2021a: 233–237) ter način, kako je bil predstavljen v družbi. Stečaj tovarne je bil prikazan kot samoumeven in naraven prehod iz industrijske družbe v družbo znanja in inovacij — kot naraven odziv na zahteve tržišča, na globalno dogajanje, kot naraven proces historičnega razvoja. V javnosti sta bili sicer poleg obžalovanja zaradi Murine »tragedije« ter kritike nesposobnih, koruptivnih menedžerjev in lastnikov opazni tudi razočaranje in jeza zaradi številnih drugih menedžerskih izčrpavanj v Sloveniji, razširjena je bila kritika, da država ne opravlja svoje pravne in socialne vloge, saj je takšno izčrpavanje najpogosteje ostalo nekažnovano. A hkrati je bila glasna velika pripoved o tržni in politični racionalnosti, v skladu s katero je bil zaton industrije sestavni del moderne deindustrializacije, nič presenetljivega za globalni transnacionalni kapitalizem (Vodopivec, 2021a: 214–244). Takšne naturalizacije ekonomskih prestrukturiranj, s katerimi so v javnosti razlagali prehode iz industrijske v postindustrijsko družbo, so bile problematične, saj so prikriale razlastitev industrijskega delavstva, odgovornosti in konkretne ukrepe. Zakrile so torej družbeni konflikt, razlaščene pa porivale v preteklost.

Načini, kako se dogajajo družbeno-politični prehodi in kako jih razlagamo, niso nekaj naravnega. Na to poleg kritik postsocialistične tranzicije (Vodopivec, 2016) med drugimi opozarjajo tudi raziskave deindustrializacije in globalnega kapitalizma, ki so procese preučevale v povezavi z razredno polarizacijo in družbeno neenakostjo (Harvey, 2005; Kashmir, Carbonello, 2008). Poudarile so, da je deindustrializacijo pomembno obravnavati skupaj z razlastitvijo, s politično dezorganizacijo delavstva, s političnim spodkopavanjem delavske moči, sindikalizma, kolektivne identitete industrijskega delavstva in samozavesti.

ŠOK IN ČASOVNE ORIENTACIJE

Kljub temu, da se konec tovarne Mura ne ujema s koncem socializma, je vendar v javnosti tovarna simbolizirala ostanek socializma in nedokončane tranzicijske zgodbe, na kar so večkrat namigovali tudi ekonomski kritiki (Vodopivec, 2021a: 214–228). Velika in delovno intenzivna tovarna s pretežno dodelavnimi posli ni ustrezala sodobnim politično-ekonomskim vizijam prihodnosti. Mura je razglasila stečaj v času finančne krize in varčevalnih ukrepov. Slovenija je (prek Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti) zaprosila za finančno pomoč pri Evropskem skladu za prilagoditev globalizaciji. Države so se lahko prijavile za financiranje iz sklada le v primeru, če je šlo za panoge, ki sta jih prizadeli finančna kriza ali globalizacija. Oblačilna tovarna Mura je ustrezala zahtevam. Financiranje je bilo namenjeno ukrepom, ki naj bi nekdanjim zaposlenim v Muri pomagali pri ponovni vključitvi na tržišče dela.⁷ Zamisel projekta, ki je temeljil na zasebno-javnem partnerstvu (med ministrstvom, zasebnima podjetjema kot izvajalcema in Zavodom za zaposlovanje), je bila, da bodo z delavnicami, ki so bile zasnovane skladno z aktivno politiko zaposlovanja, opolnomočili in motivirali nekdanje proizvodne in druge kadre, jih opremili z novimi veščinami in kompetencami, da bi si lažje poiskali drugo delo oz. si znali ustvariti nova delovna mesta. Takšna zamisel predpostavlja, da osebnostne in poklicne spremembe že same po sebi, skupaj s prenovljenimi regionalnimi programi, ustvarjajo delovna mesta v deprivilegirani regiji. Ideja izvira iz preoblikovanih zaposlitvenih politik, politik socialne varnosti in paradigme samoodgovornosti, ki je poleg omenjenih politik spreminjala kulturno razumevanje družbenih fenomenov (Vodopivec, 2012). Takrat je država že spodbujala samozaposlovanje kot strategijo spopadanja z brezposelnostjo, kar je bilo tudi del politike varčevalnih ukrepov (Kanjuo Mrčela, Ignjatović, 2015).

Stečaj tovarne leta 2009 je korenito zarezal v življenje ljudi, vendar za moje sogovornice ni bil prelomen zgolj stečaj. Za večino, ki je delala v proizvodnji, se je vse začelo spreminjati s preходом na kolektivno normo leta 2002. Ta je v temelju spreminjala organizacijo in izkušnje dela. Prehod na kolektivno normo je prinesel občutje nepravilnosti, saj je bil zaposleni enako plačan ne glede na to, koliko se je trudil. Kolektivna norma je dokončno porušila dolgoletna občutja profesionalizma in avtonomije. Datum se je ujel z odhodom dolgoletnega direktorja Borisa Kuhariča, z izgubo nemškega podjetja, v katerem je bila tovarna Mura solastnica, z odobreno državno pomočjo za prestrukturiranje, intenzifikacijo in sistemsko reorganizacijo dela, s spremenjenimi naročili ter slabšanjem delovnih in bivanjskih razmer ljudi. Po pripovedih nekaterih pa se je osrednji prelom zgodil že veliko pred tem, z razpadom jugoslovanskega tržišča v 90. letih prejšnjega stoletja – takrat naj bi se končali »zlata časi«, dokončno pa z menjavo vodstva po letu 2007. Prelomi v pripovedih se nekoliko razlikujejo glede na pripovedovalko, pripovedovalca in sam kontekst pripovedi: lahko je v

⁷ Za podrobnejše informacije o projektu in posredovane dokumente se zahvaljujem Lei Martič na Ministrstvu za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti.

ospredju razkrajanje proizvodne ali tovarniške skupnosti, izkušnja izgube prepoznavnosti proizvodnega dela, sistemska reorganizacija, prihod mlajše generacije v proizvodnjo, širši proces družbene marginalizacije ipd. Identifikacija preteklih dogodkov kot prelomnih je pomembna pri osmišljanju trenutnih okoliščin in dogodkov oziroma položajev ljudi.

Po eni strani je bil stečaj Mure dogodek, ki je odločilno zarezal v življenje in osebnosti mojih sogovornic in sogovornikov, po drugi strani pa ga gre obravnavati v kontekstu večletnega psihičnega in fizičnega izčrpanja, jeze, poniževanja, slabšanja delovnih in življenjskih razmer ter razvrednotenja industrijskega dela.⁸ Kljub temu da si je marsikatera sogovornica oddahnila, saj je bilo ob stečaju konec agonije, pa je bilo njihovo doživljanje kompleksnejše in ga ni mogoče interpretirati zgolj z olajšanjem zaradi konca. To poudarjam, saj so bile takšne interpretacije v takratni javnosti pogoste, a so pri tem spregledale, da se je deindustrializacija odvijala z razlastitvijo.

Stečaj je močno prizadel skupnost Murašev, čeprav je skupnost, ki seveda nikoli ni bila homogena, razpadala z intenzifikacijo in reorganizacijo dela ter zaostrovanjem delovnih in življenjskih razmer več let pred stečajem. Zaradi različnih zaposlitvenih statusov so bili nekateri ob stečaju upravičeni do odpravnin in v preteklosti neizplačanih prispevkov, drugi pa ne. Nekateri podružnice so propadle prej od drugih; tovarno v Ljutomeru⁹ so npr. zaprli nekaj mesecev pred materinskim podjetjem v Murski Soboti. Nekateri so morali deliti odpuste, kar je bilo za marsikoga zelo težko. Oduščeni so jih gledali postrani, hkrati pa so morali oditi tudi oni, čeprav nekaj dni ali tednov pozneje. Nekateri so ostali v t. i. zdravem jedru¹⁰ in so jih nekaj tednov po stečaju poklicali nazaj, nekaterih nikoli. Nekateri so bili zaposleni za nedoločen, drugi za določen čas. Vse to je prispevalo k razkrajanju vezi med ljudmi, sporom, osamitvi in osamljenosti.

Kolektivna izkušnja šoka Murinih ljudi ob stečaju me je sicer presenetila, saj so bili ljudje šokirani, čeprav se je leta 2009 o stečaju tovarne veliko pisalo (Vodopivec, 2021a: 58–80). Še po desetletju za številne ostaja stečaj Mure prevara; pripovedujejo, da je bil politična odločitev, za katero se je odločila država, ki je kot delna lastnica leta 2009 vodila stečaj (nav. delo: 233–237). Sogovornice in sogovorniki so po stečaju premlevali pretekle dogodke, svoje preteklo delo in vse, kar so vložili v Muro, saj niso mogli razumeti, zakaj so bili odpuščeni, če so vendar dobro delali in bili predani podjetju. V kritičnem trenutku so brskali po preteklosti, iskali dogodke, ki bi jim pomagali bolje razumeti, kar se je zgodilo. Krivda, ki so jo pripisali konkretnim menedžerjem in državi, se je prepletala s samokrivdo in sramom – z razvrednotenjem, občutjem odsluženega, odvrženega in umazanega. Razvrednotene so bile veščine, spretnosti in znanje, ki so jih razvijali več let ali desetletij. Pretekli napori

⁸ Vrednotenje industrijskega dela je sicer zgubljal vrednost že v socializmu, a je vendar obdržalo sistemsko podporo.

⁹ Mura je imela več obratov, poleg Murske Sobote tudi v Gornjih Petrovcih, v Ljutomeru, v Lendavi in v Gornji Radgoni.

¹⁰ T. i. zdravo jedro Mure je pod novimi lastniki delovalo do leta 2014. Po ponovnem stečaju in preoblikovanju je podjetje z nekaterimi zaposlenimi delovalo do leta 2019. Nekateri so torej doživeli tri stečaje.

in odrekanja so v sodobnosti izgubili smisel. Sogovornice so bile šokirane, ko so spoznale, da niso bile več priznane kot avtonomne in pomembne gospodarske akterke, temveč kot socialni problem, a so hkrati upale, da bo »*tudi ta kriza minila*«. »*Kolikokrat sem namreč slišala, naj zategnem pas*,« se je sogovornica¹¹ sklicevala na številne krize v socialističnem in postsocialističnem času.¹²

Za mnoge je bil stečaj nezamisljiv, niso si mogli predstavljati, da bi »*takšna institucija kot Mura lahko propadla*« oz. da bi »*država to dopustila*«. Teh izjav ne gre vrednotiti po sodobnih paradigmah, temveč je treba pomene interpretirati z odnosi in vezmi, ki so se spleтали med ljudmi, njihovim delovnim in življenjskim okoljem v specifičnih zgodovinskih kontekstih in trajanju. Murini ljudje so bili šokirani, ko naenkrat ni bilo več anticipirane prihodnosti (prim. Bryant, 2016), za katero so se angažirali tudi sami.

Ljudje so šok doživljali različno in so se tudi nanj različno odzivali. Nekatere sogovornice so šok opisale kot zunajtelesno izkušnjo, lebdenje na nebu ali med oblaki, nekatere kot paralizo, marsikdaj je občutenje šoka ostalo neizraženo in neubesedeno. Razbiral sem ga med vrsticami, v molku, pogledih in okamneli drži, ob uporabi številnih medmetov in iskanju besed. Antropološke raziskave o izkušnjah krize se ob telesnih oz. zunajtelesnih izkušnjah kritičnega trenutka sklicujejo na koncept krize prisotnosti (Ernesto de Martino), do katere pride, ko izgine sedanost, ki je utemeljena v historični kontinuiteti (Knight, Stewart, 2016: 4). Antropologinja Rebecca Bryant (2016), ki je se ukvarjala z ekonomsko-političnimi krizami na Cipru, je pisala, da ljudi ob kritičnih trenutkih zajame srhljiva sedanost (angl. *unnecanny present*).¹³ Kritičen trenutek ustvari tesnoben občutek intenzivnega doživljanja sedanosti, ki je drugače neulovljiva, saj živimo med preteklostjo in prihodnostjo. Naenkrat se zelo intenzivno zavemo sedanjega trenutka, zavemo se tudi, da se pričakovano ne more uresničiti. Teleologija, ki bi drugače ustvarila časovno razmerje, je izgubljena.

Antropolog Daniel Knight, ki je preučeval vplive finančne krize in varčevalnih ukrepov ter pritiskov trojke na življenja ljudi v Grčiji po letu 2009, je afektivne in časovne strukture krize konceptualiziral z vrtoglavico. Časovna vrtoglavica, je zapisal Knight (2021), je korenito zmedla ljudi glede njihove pripadnosti in povzročila prepraševanje linearnega napredka. Dehistorizacija oziroma neuresničeno pričakovano sosledje dogodkov je v ljudeh povzročilo tesnobo oz. vrtoglavico: odtujenost od samih sebe in od družbe, eksistenčno, materialno in časovno dezorientacijo. Kritični trenutki so uničili vezi, ki jih je imel posameznik s svetom in sam s sabo. Finančna kriza je tako vplivala na izgubo sebstva. Če misel povežem s tu obravnavano temo: procesi deindustrializacije in dezintegracije industrijskega delavstva so pretrgali družbeno tkivo in vezi, ki jih sta jih imela posameznica ali posameznik z okoljem in sama s sabo.

¹¹ Intervju, Murska Sobota, 2011.

¹² Socializem namreč ni bil stabilen in predvidljiv sistem, tudi ljudje se ga ne spominjajo tako, pa čeprav ga tako enoznačno pogosto portretira sodobna paradigma modernizacije.

¹³ Po Sigmundu Freudu gre za trenutek krize razuma, ki ne more dojeti, kaj se dogaja, ko je nekaj, kar bi moralo biti domače, strašljivo (Bryant, 2016).

Po Knightu je bila kriza lahko za nekatere priložnost ali izziv, drugim je prinesla izgubo. Knight se je osredinil prav na izkušnje izgube na poslovnem in službenem področju (srednjega razreda), ki pa so jih pogosto spremljale tudi družinske tragedije, stanovanjski in zdravstveni problemi. Knight je ponudil širši okvir za premislek o afektivnih strukturah kritičnih trenutkov, na katere sem se sklicevala, pa čeprav v drugačnem kontekstu.¹⁴ Takšen pristop poveže afekte in časovne orientacije s strukturnimi okolji ter jih ne pripisuje družbenim karakteristikam ljudi oz. njihovi ontološki biti.

Temporalnosti krize ne gre razumeti zgolj v prelomu oz. dogodku, postala je namreč prevladujoča retorika, oblika vladanja in upravljanja (Roitman, 2013). Treba pa je razumeti, da takšnega trajajočega procesa ne tvorijo popolnoma enake afektivne strukture kot kritičnega trenutka – dogodka. V tem poglavju sem obravnavala takšno kritično točko preloma, tj. doživljanje stečaja leta 2009.

ČAS PO ŠOKU

Ob stečaju Mure se je nezmožnost artikulacije šoka prepletala z nedopustno paralizo v družbi, ki so se ji pridružili še sram zaradi ponižanja, osamljenost zaradi izolacije in strah. Politična, strokovna in splošna javnost je doživljanja, afekte in čustva prevajala v čakanje na pomoč in skrb od zunaj, kar je imelo negativno konotacijo: odzivi industrijskega delavstva so bili interpretirani v skladu s prevladujočimi reprezentacijami industrijskega delavstva kot socialističnega subjekta.

Retorika čakanja v povezavi z odpuščanjem ali pa brezposelnostjo v javnosti sugerira pasivno ravnanje; travmatizirana oseba zaradi izkušnje izgube ni mogla delovati, ni se mogla ponovno zaposliti; kaže se v oznakah, da »so ljudje obtičali« in da ne gredo naprej. Čakanje je bilo dojeto v nasprotju s sodobnim normativom samoaktivacije na tržišču dela in v vsakdanjem življenju. To so krepile stereotipne predstave o postsocialistični nostalgiji kot hrepenenju po družbeni skrbi in stabilnosti, tj. stabilni zaposlitvi in življenju, ter predvidljivosti. Vendar gre pri tem za napačno interpretacijo afektov in doživljanja ljudi in s tem njihovih časovnih orientacij kot tudi za poenostavljeno razlago preteklega socialističnega časa in spominov ljudi.

Čakanje odpuščenih ljudi na tržišču dela nikakor ni pasivno dejanje, ki bi ga mogli razložiti v nasprotju z aktivnim iskanjem dela; gre za boj za samoredefinicijo (Fontefrancesco, 2016: 528) in dejavnost, ki je usmerjena v prihodnost. Pripovedi o izgubi dela, tovarne in delovne skupnosti so tudi pripovedi o vzdržljivosti in preživetju, pa četudi gre zgolj za to, da človek vstane iz postelje in se obleče, kar je lahko v nekem trenutku posamezniku velik napor. To je čas, ko se ustvarjajo nove vezi in povezave, ko se čas in prostor uporabljata

¹⁴ Čeprav je bil Daniel Knight za razloček od moje osredinjenosti na industrijsko delavstvo pozoren na srednji razred, gre za podobne procese nenadnega razvrednotenja in marginalizacije ljudi.

drugače. Pri tem ne gre zgolj za nove rutine, kar je sicer zelo pomembno, in za polnjenje dneva z novimi dejavnostmi, za občutenje koristnosti, samouresničitve, temveč tudi za uresničitev potrebe po dajanju, vključenosti in pripadnosti ter po medsebojni skrbi. Nove oz. okrepljene vezi človeka v družbo postavljajo na novo in hkrati redefiniirajo njegov jaz. Sestavni del tega je bila skrb, zelo pogosta tema posebej v pogovorih z ženskami, ki želijo skrbeti za drugega, za nekoga ali nekaj. S skrbstvenimi praksami so se sogovornice znova postavile v družbeni prostor in se povezovale. Prakticiranje skrbi lahko razumemo kot vložek, povezan z odgovornostjo in dolžnostjo, usmerjen k povezovanju, trajanju in v prihodnost. Nekatere sogovornice so se po stečaju posvetile vnukom, druge skrbi za zemljo (obdelovanje vrta, njive, vinograda) in živali. Marsikatero je prav skrb za življenje drugega osmislila in gnala naprej. Hkrati pa je ta težnja lahko ustvarjala stisko, saj marsikatera mati ni mogla poskrbeti za svojega otroka. Breme je bil občutek, da bi se morala »premakniti naprej«; v tem smislu je bilo pomembno, da si se premaknil in šel naprej.

Sogovornice so omenjale napor pri »*postavljanju nazaj na noge*«. Nekatere so bile izčrpane in so veliko spale. Zanje je bilo pomembno, da se niso zaprle, ko je prvotni šok popustil, temveč so bile aktivne, bodisi da je šlo za neplačano ali plačano delo. Po pripovedovanju sogovornic je veliko ljudi ostalo izoliranih, nekateri so zboleli, umrli ali naredili samomor (Draksler idr., 2018). Ob stečaju so se znašli v različnih življenjskih okoliščinah, z različnimi podpornimi okolji in mrežami.

Ko sem sogovornico februarja 2020 spraševala, kako je živela po stečaju Mure, mi je odgovorila, da ima »*srečo*«, saj ima »*tak karakter in zlate roke*«. Kljub sodobnemu družbenemu razvrednotenju »*spretnih prstov*« je njeno samovrednotenje kot pri številnih drugih ostajalo v telesnem – v njenih rokah.¹⁵ Izjavi »*samo svojim rokam še zaupam*«, »*samo svoje roke še imam*«, ki sem ju slišala večkrat, kažeta na izgubo zaupanja v institucije in druge ljudi, a hkrati na ohranitev vrednotenja lastnega dela in samozaupanja.

Na stečaj in izgubo dela so sogovornice gledale retrospektivno, s položaja, v katerem so se znašle med pogovori leta 2011, 2013, 2019 in 2020. Nekatere so se kljub prizadetosti in težkim razmeram začele ukvarjati z drugo dejavnostjo ali so se preusmerile na druga področja svojega življenja. Sogovornica je pripovedovala, da je po stečaju dobila »*drugo priložnost, drugo življenje*«. ¹⁶ Opravila je tečaj zeliščarstva in se poklicno kvalificirala, za kar se je močno angažirala sama. V ustreznih ustanovah ji namreč »*niso znali pomagati*«, čakala je, pa ni bilo odgovorov, zato je sama klicala ljudi in iskala informacije. »*Čakanje*« je torej spremljalo več različnih dejavnosti, učenje novih znanj in spretnosti, pridobivanje informacij, torej veliko dela, iznajdljivosti, vztrajnosti, predvsem pa napor in vložek, ki sta bila usmerjena v prihodnost. Pri delu ji je pomagal mož, ki jo je vozil po okolici prodajat izdelke. Sogovornice so pogosto poudarile podporo družine, takoj po stečaju in pozneje, pri iskanju alternativnih možnosti, posebej pa na samostojni podjetniški poti. Redke proizvodne

¹⁵ Intervju, Murska Sobota, 2019.

¹⁶ Intervju, Moravske Toplice, 2019.

delavke so se začele ukvarjati s podjetništvom, nekatere so ostale brezposelne, druge so se zaposlile v tovarnah v Avstriji. Nizki (minimalni) dohodki so onemogočili varčevanje pred stečajem, zato po stečaju številni niso imeli finančnih ali materialnih zalog. Tveganje po stečaju je bilo zaradi tega še večje, kredita niso mogli dobiti, nekateri pa so razlagali, da so se naučili varčevati in živeti zelo skromno že pred stečajem.

Ena od sogovornic je službo izgubila pri 42. letih. Vrnila se je v srednjo šolo, ki jo je zapustila, ko se je pri 17. letih zaposlila v Muri. Bila je ponosna, zmanjkalo ji je le nekaj točk, pa bi dobila priznanje za zlato maturantko. Težnja po izobrazbi je bila povezana s povrnitvijo samospoštovanja in tudi s trudom za prihodnost v na znanju temelječi družbi. Uspeh jo je motiviral, želela je študirati gerontologijo, vendar ni imela denarja. Njene načrte sta omejevali tudi starost (na tržišču dela je veljala za staro, čeprav še ni dosegala upokojitvene dobe) in poklicna bolezen, ki ji ni bila formalno priznana.¹⁷ Težko se je »sprijaznila, da je ostala samo še gospodinja.«¹⁸

Generaciji mojih sogovornic¹⁹ je zaposlitev dajala avtonomijo in neodvisnost, čeprav so slednjo številni izgubljali tudi v času, ko se bili še zaposleni. Generaciji, ki je bila vajena skrbeti zase, je bilo težko vstopiti v odvisnostna razmerja od javnih institucij, moža ali staršev; primer, da so se odrasli otroci morali preseliti nazaj k staršem, so sogovornice pogosto sprejemale kot regresijo. Prisegale so na idejo, da si »človek na koncu pomaga sam« in »se zanese lahko samo nase«, kar so pripisale prekmurskemu značaju in svoji generaciji. Prekmurski značaj je po takšnih razlagah utrdilo težko in garaško življenje sezonskih delavk in delavcev v preteklosti, ki pa ostaja v pripovedih časovno nedoločena in sega tudi v čas pred socializmom. V kriznih trenutkih so sogovornice omenjale tudi bolj oddaljene dogodke v preteklosti. Moderni linearni historicizem so povezile druge povezave s preteklostjo (Knight, Stewart, 2016: 13), v katerih lahko pretekli dogodki postanejo referenčne točke za nove načine načrtovanja, ki oblikuje sedanjo izkušnjo prihodnosti in spodbuja k delovanju.

MURSKA SOBOTA IN VIZIJA POSTINDUSTRIJSKE PRIHODNOSTI

Politična ekonomija postindustrijske družbe znanja je industrijsko delo marginalizirala, pravo delo pa utemeljila v ustvarjalnih, tehnološko razvitih in inovativnih poklicih (Poljak Istenič, 2017; Vodopivec, 2017). Postindustrijska paradigma briše povezave s preteklostjo, tudi procese politične dezorganizacije in razlastitve industrijskega delavstva, in govori s »post« industrijske perspektive. Ker me zanimajo doživljanja industrijskega delavstva, se zato

¹⁷ Sodobno sistemsko neurejenost poklicnih bolezni v Sloveniji povezujem s preoblikovanimi političnimi razmerji (med kapitalom, delom in državo), s paradigmo samoodgovornosti na področju dela, zdravja in staranja, z družbenim razumevanjem poklicnih in s poklicem povezanih bolezni (Vodopivec, 2021b).

¹⁸ Intervju, Polenšak, 2019.

¹⁹ Gre predvsem za generacijo, ki ob stečaju leta 2009 še ni bila upokojena.

sklicujem na deindustrializacijo, čeprav je tudi ta kategorija problematična, saj prav tako temelji na zamisli o premočrtnem razvoju. Industrijskega razvoja v Sloveniji še ni konec, ima celo prostor v politični viziji prihodnosti, pa čeprav v spremenjeni obliki (Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo, 2021). Industrije prav tako ni konec v drugih državah globalnega severa, sploh pa ne globalnega juga. Deindustrializacijo zato obravnavam kot emsko kategorijo, saj je bilo za moje sogovornice in sogovornike življenja, povezanega z industrijo, konec.

Deindustrializacija ni zgolj dogodek, je proces, ki traja, informira in vpliva na sedanost in prihodnost, tudi mlajše generacije in širšo lokalno skupnost. Sherry Lee Linkon (2018) je še trideset let po zaprtju tovarn v nekdanjem jeklarskem mestu Youngstown v ameriški zvezni državi Ohio pisala o sledih deindustrializacije v krajini mesta, v spominih ljudi, v njihovih težnjah, idejah in vrednotah, v literaturi in umetnosti, tudi pri mlajših generacijah.

Zaprtje tovarn, ki so zaposlovale večino prebivalcev v mestih, so spremljali krčenje mesta, izguba infrastrukture, odhod ljudi iz mest in iskanje nove mestne identitete ter urbana regeneracija, h kateri v vizijah postindustrijskega razvoja mest v glavnem prispevajo ustvarjalne industrije in turizem (Poljak Istenič, 2017). Pri tem se je spreminjalo tudi razumevanje in prakticiranje družbene odgovornosti in pripadnosti, tako v povezavi s podjetji kot tudi mesti. V socialistični preteklosti je bila močno poudarjena družbena odgovornost tovarn in vseh zaposlenih za razvoj lokalnih skupnost (kot tudi širše regije); politika in prakse so spodbujale identifikacijo zaposlenih s tovarno in lokalno skupnostjo (z mestom, pokrajino). Zdaj pa – četudi nekatera podjetja v resnici (in ne zgolj deklarativno) prakticirajo družbena odgovornost, to poteka v majhnem obsegu, saj so tudi podjetja manjša. Prav tako se drugače razume in prakticira pripadnost, k čemur prispevajo tudi procesi poblagovljenja in znamčenja mest: kakor je razvidno iz vizij, se razvoj mest usmerja predvsem v privabljanje kapitala, investicij in turizma (prim. Poljak Istenič, Gulin Zrnič, 2022).

Murska Sobota se je spoprijemala s takšnimi procesi, a vendar na poseben način, saj ne ustreza povsem predstavi nekdanjega značilnega industrijskega socialističnega mesta, kakor to prikazujejo nekateri drugi avtorji, npr. antropologi Felix Ringel (2018) na primeru Hoyerswerde ali Sanja Potkonjak in Tea Škokić na primeru Siska (Potkonjak, Škokić, 2021). Mura je nastala po 2. svetovni vojni z nacionalizacijo dveh manjših tekstilnih tovarn iz 20. in 30. let prejšnjega stoletja v Murski Soboti, v izrazito ruralnem okolju (Lorenčič, 2020). V skladu z decentraliziranim načrtom regionalnega razvoja v SR Sloveniji se je tovarna v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja razpršeno širila v druge kraje Pomurja, kakor je bilo značilno tudi za tovarne v številnih drugih mestih in regijah v Sloveniji. Z urejanjem cestne infrastrukture in razvojem avtobusnega prevoza je posegla še globlje v samo podeželje, saj so se v tovarni lahko zaposlili na kmetijah živeči ljudje.

Za socialistično Slovenijo je bil značilen polproletariat: ljudje so se zaradi dela v industriji preselili v mesta, vendar so ostajali povezani s kmetijami, ob koncih tedna in večjih sezonskih delih so na kmetijah pomagali pri kmečkih opravilih. Temporalnost je tako tudi v pretekli socialistični industrijski dobi poleg ur in koledarjev zaznamoval ciklični ritem

letnih časov. Socialistična industrijska modernizacija pa je kljub razpršenemu življenju polproletariata oblikovala industrijske identitete in pričakovanja ljudi, ki so ostajala tudi po političnih spremembah. Delo v industriji je bilo neposredno povezano z ustvarjanjem moderne prihodnosti tako za zaposlene kot tudi za prebivalce širšega območja (Vodopivec, 2021a: 104–132). Pomurje se je v socializmu le postopoma industrializiralo in opremljalo z ustrezno infrastrukturo, pri tem pa je imela tovarna modne konfekcije Mura vodilno vlogo. Poleg Mure sta bili pomembni še mesna²⁰ in mlečna industrija; slednja ostaja v regiji še danes.

Pomurje bremeni najvišja stopnja brezposelnosti v Sloveniji, najnižje plače, mnogo ljudi dnevno odhaja na delo v Avstrijo, veliko se jih je tja tudi preselilo, prav tako v Nemčijo. Pomurje velja za slovensko in evropsko regijo z najvišjo starostjo prebivalcev, z visoko stopnjo obolevnosti in invalidnosti, stanje pa je še poslabšala pandemija covida-19. Regionalna strategija razvoja je prav zaradi tega usmerjena v zdravje in zeleno (Razvojni center Murska Sobota, 2022). K temu prispevata tudi potencial topliškega in zdraviliškega turizma ter obilica narave. Urbana strategija Murske Sobote je prav tako usmerjena v razvoj »zelenih prestolnic«; to je tudi vizija Murske Sobote 2050. Paradigmo industrijskega mesta naj bi zamenjala paradigma sonaravnega mesta, s trdnim lokalnim krožnim gospodarstvom, socialno ekonomijo in kreativnimi industrijami (Mestna uprava Mestne občine Murska Sobota, 2015²¹). Razvoj kulture se (poleg turizma) kot v številnih drugih postindustrijskih strategijah mest kaže kot osrednja silnica razvoja (Poljak Istenič, Gulin Zrnić, 2022), kar je Murska Sobota, katere vizija temelji na razvoju kulturne, obrtniške in industrijske dediščine, skušala doseči tudi z dejavnostmi v okviru Evropske prestolnice kulture Maribor 2012.²²

PROSTOR ZA MURAŠE V VIZIJAH PRIHODNOSTI MESTA

V okviru Evropske prestolnice kulture Maribor je sodelovalo več muzejev vzhodne Slovenije s skupnim projektom, imenovanim »Uf, ta Industrija«, mdr. tudi Pomurski muzej Murska Sobota, ki je za dogodek pripravil razstavo *Mura odprto*. Razstava sicer ni v prvi vrsti nagovarjala proizvodnega delavstva, temveč modne stvaritve in znamke. Ob razstavi je bil posnet dokumentarni film in v njem so o izkušnjah dela in tovarne pripovedovale starejše upokojene Murašice (Pšajd, 2012). Kakor je pripovedovala kustosinja razstave Metka Fujs, so bili nekateri Murini zaposleni razočarani, da razstava ni bila v večji meri posvečena delavstvu in tovarni. Moje sogovornice večinoma razstave niso omenjale, ena pa si je želela, da bi celoten dogodek bolj nagovarjal »tovarno kot tako«. Izjavo sem sicer takrat interpretirala glede na širše družbeno in dediščinsko nezanimanje za industrijsko delavstvo, v povezavi s

²⁰ Pomurka je prav tako kot Mura končala v stečaju leta 2009.

²¹ Trajnostna urbana strategija je nastala v sodelovanju več deležnikov in v povezavi z Vizijo razvoja mestne občine Murska Sobota 2050.

²² V projekt so bili poleg Maribora vključena še druga mesta vzhodne Slovenije.

politiko in kapitalom: jedro industrijskega dediščinjenja je namreč najpogosteje ohranjanje industrijskih prostorov, zgodb uspešnih podjetnikov in blagovnih znamk (Petrović, 2016; Vodopivec, 2021a: 171–175). Vendar je dediščinjenje kompleksen in dinamičen proces, vanj vstopajo različni akterji z različnimi interesi in težnjami, ter ga je težko reducirati zgolj na kapital in politiko (Fakin Bajec, 2020; Habinc, 2020). Kustosinja Metka Fujs²³ je povedala, da je razstavo, ki sicer zaradi finančne stiske ni dobila podobe, kakor je bila zasnovana, oblikovala v odzivu na javne diskurze, ki so stečaj tovarne Mura prikazovali zgolj v povezavi z izgubo delovnih mest, ne pa znanja in ustvarjalnosti, ki sta se vrsto let uresničevali v tovarni. Tovarno je želela predstaviti kot prostor inovacij, kreacij in domišljije in ne zgolj kot delodajalca. Ob tem sem se spomnila na sogovornico, ki me je poiskala, ko je slišala, da se zanimam za Muro, saj mi je želela predati dediščino tovarne. *»Najbolj žalostno bi mi bilo,«* je rekla, *»da bi Mura utonila v pozabo, ker sem videla, kako hitro se izgubi interes okolja, kaj je Mura bila.«* Tudi ona je želela tovarno predstaviti kot prostor *»razvoja, modnih kreacij, informacijske tehnologije, marketinga, življenja in vsega naprednega v regiji.«*²⁴

Opozorili sta pomembni, saj kažeta na težnjo, da tovarno mislimo širše od njene delodajalske funkcije in širše od proizvodnega dela. Na slednje pogosto pozabljajo industrijske etnografije, ki se v največji meri osredinjajo zgolj na delavce v proizvodnji in ne na druge službe ali kadre, ki so bili ob propadu tovarne prav tako razlašeni. Hkrati slednje pritrjuje tezi, na katero sem že opozorila, namreč, da gre socialistično tovarno misliti kot prostor produkcije znanja, inovacij, ustvarjalnosti ter ne zgolj kot proizvodnjo dobrin. A na tem mestu bi sama vključila tudi proizvodno delavstvo, nevidne oz. pogosto spregledane razsežnosti znanja proizvodnih delavk, o čemer sem tudi že pisala (Vodopivec, 2021a) in o čemer so mi veliko pripovedovale sogovornice iz proizvodnje. Deindustrializacije in dediščinjenja ne gre obravnavati zunaj razrednih, ekonomskih, družbenih neenakostih ter razmerij moči in hkrati težnje po vključenosti. Sam proces dediščinjenja je težaven, predvsem ko razlastitev še vedno sooblikuje vsakdanje življenje. Poudarjam, da so težnje dediščinjenja povezane s preteklostjo, sedanjostjo kot tudi prihodnostjo.

Muzej se je mdr. zavzel za reševanje tovarniške umetnostne zbirke in integracijo umetnin v javni mestni prostor, kar je bilo v urbani trajnostni strategiji Murske Sobotne predstavljeno kot pobuda prebivalstva. Tovarna je namreč od 60. let prejšnjega stoletja zbirala umetnine, v 80. letih pa je umetnostni zgodovinar Stane Bernik oblikoval Murin park slovenske skulpture na notranjem tovarniškem dvorišču oz. v zato posebej pripravljenem hortikulturnem prostoru, kamor je vključil zbirko skulptur slovenskih umetnikov. Slednje je pomembno za razumevanje pomena in vloge tovarne v socialistični Sloveniji: tovarna Mura se je, podobno kot nekatere druge tovarne, povezovala z umetnostjo, kulturo in znanostjo. Umetnost in kulturo je podpirala materialno in simbolno. Tako je bila tovarna tudi prostor kulture za vse zaposlene, tudi delavce.

²³ Intervju, Murska Sobota, 2021.

²⁴ Intervju, Murska Sobota, 2019.

Tudi zbirka je končala v stečajju, zato sta se Pomurski muzej Murska Sobota in Galerija Murska Sobota odločili, da jo zavarujeta pred razprodajo in jo zadržita v regiji; tako je s podporo Ministrstva za kulturo in Mestno občino Murska Sobota del zbirke postal javni spomenik na travnikih pred bloki v mestnem središču.²⁵ Otvoritev Murinih skulptur je potekala na občinski praznik julija 2017, organiziran je bil tudi voden ogled po ulici. V katalogu in brošuri ob razstavi je bilo zapisano, da gre park skulptur misliti kot sestavni del zamišljanja tovarniškega življenja v socializmu. In, kakor je poročal Jože Pojbič, so imeli do skulptur še posebej čustven odnos tisti, ki so nekoč delali v Muri. Nekdanji direktor enega Murinih tozdov Ernest Ebenšpanger je namreč povedal:

Ko jih vidim, me obhajajo prijetni občutki. Lepo je videti, da je to, v kar smo v Muri dolga leta vlagali, dostopno javnosti in ni bilo razprodano v zasebne roke. Ko je bila Mura nosilno in uspešno podjetje, smo v umetnost načrtno vlagali, počutili smo se poklicane za to, da pomagamo umetnikom in da obenem ustvarjamo kakovostno zbirko. To je bila naša splošna usmeritev, da smo sodelovali in pomagali ne le v umetnosti, ampak tudi v športu, pri gradnji mesta, stanovanj, vrtcev.²⁶

V osrednjih medijskih poročilih in v lokalnih časopisih je bilo večkrat poudarjeno, da je zbirka ostala javno dostopna (torej ne privatizirana) in v regiji.

Najprej sem imela občutek, da so industrijske delavke in delavci hitro izginjale z vidnega polja v mestu, vendar podroben pogled pokaže, da so vznikale posamične pobude, ki so se zavzele za ohranjanje »Murinega znanja«. Takšen je bil tečaj usposabljanja, ki ga je organizirala Ljudska univerza (tj. za tretje življenjsko obdobje) in je temeljil na integraciji Murinega znanja šivilj in regionalne kulturne dediščine.²⁷ Usposabljanje morda ni neposredno prispevalo k trženju novih znanj oz. novim delovnim mestom, je pa bilo, po pripovedovanju, pomembno za povezovanje posameznic, spoznavanje in spodbujanje njihove tvornosti.

Delavnice strukturnega sklada za globalizacijo EU, prek katerih naj bi vključili odpuščene Murine delavke in delavce na tržišče dela, na splošno med mojimi sogovornicami niso bile dobro sprejete, občutile so jih kot ponižanje, posebej splošni del delavnic, ki je bil namenjen vsem zaposlenim. Ta ni gradil na Murinem znanju, temveč je težil k preobrazbi

²⁵ Skulpture so opazne vsem, ki se sprehajajo ali vozijo po osrednji cesti mesta, vendar prostor ni dobro označen in bi potreboval informativno tablo, vsaj za tiste, ki v Soboti niso doma. Problema se zaveda tudi Metka Fujs. To načrtujejo, vendar v okviru celostne podobe oblikovanja informativnih tabel in pešpoti v mestu.

²⁶ Jože Pojbič. Del Murine zapuščine je znova zaživel v mestu. *Delo*, 20. 7. 2017. <https://old.delo.si/novice/slovenija/del-murine-zapuscine-je-znova-zazivel-v-mestu.html>.

²⁷ Program Oblikovanka tekstilnih izdelkov z elementi tradicionalne tekstilne dediščine, Razvoj kakovosti izobraževalne ponudbe za brezposelne v izbranih regijah. Program je izvajal Andragoški center Slovenije, financiralo pa Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.

delavk in delavcev. Niso pa vse sogovornice vseh dejavnosti ocenile kot slabe, nekatere so jim omogočile predelati razlastitev, spodbujale k samozavesti in odkrivanju novih zmožnosti in možnosti.

Izkušnje nekdanjih zaposlenih v Muri so presunile Tomaža Šiftarja, mladega podjetnika, ki je vodil Regionalni sklad dela za Pomurje in eno od delavnic v okviru prestrukturiranja. Ko se je usposabljanje leta 2011 končalo, je premišljal, »*kako bi lahko uporabil spoznanja, ki so se oblikovala na delavnicah.*« Želel je »*ohranjat zgodovino Mure in jo malo transformirat,*«²⁸ zanimali pa so ga predvsem Murini ljudje. Ker so prav takrat v Sloveniji propagirali socialno podjetništvo, je v okviru sklada dela za Pomurje prijavil projekt reciklaže tekstila. Najprej si je zamislil, da zaposli 50 do 60 nekdanjih šivilj, kar pa »*ni bilo izvedljivo*«. Podjetje je dve leti zaposlovalo osem šivilj, vendar kljub navdušenju medijev in številnih ljudi ni delovalo dlje, saj »*ljudje niso hoteli kupovati rabljenih oblačil*«. Ko je bilo financiranja projekta konec, se je projekt končal, podobno kakor v več primerih subvencioniranega socialnega podjetništva v takratni Sloveniji. Na podlagi izkušenj, refleksij in spoznanj je začel Šiftar razvijati novo podjetje Puppa, osnovano na ničelnem odpadku in t. i. *upcyclingu*. Ideja je bila podobna kot v prvem primeru: da oblačila krožijo in se predeljujejo, saj je tekstilna industrija med največjimi onesnaževalci na svetu. Ker pa ljudje v okolici niso marali kupovati rabljenih oblačil, se je Tomaž osredinil na odpadni material, ki ostaja v tovarnah – torej odpadke, ki pa še ni bil uporabljen. Takšna oblačila so bila bolj sprejeta, vendar kupci (vsaj v času najinega intervjuja) večinoma niso bili s tega območja. Tomaž je želel kot podjetnik povezati Murino znanje, Murin prostor in delavke v ekološko, družbeno angažirano podjetje, da bi ustvarjal vzdržno, drugačno prihodnost.

ZA SKLEP

Po stečaju tovarne so si moje sogovornice prizadevale, da bi svojemu bivanju vrnile smisel, da bi se na novo povezale s sabo in z okolico. Stečaj in proces pred njim sta pretresla vloge in razmerja v družbi in družini: nekatere ženske so postale odvisne od mož, od staršev (regresija), prihajalo je do sporov, a hkrati ponekod do podpore in močnejših vezi med ljudmi. Oboje so spremljale odločne težnje sogovornic, da obdržijo oziroma si povrnejo avtonomijo, samospoštovanje in družbeno spoštovanje. Vse naštetu je zajelo njihove angažmaje s prihodnostjo, ki je lahko neposredna (Guyer, 2007) ali kratkoročna (Ringel, 2016) ali pa tudi dolgoročnejša, izražena v skrbi za oblikovanje doma in otroke, a tudi v ekoloških in družbeno angažiranih praksah.

Raziskave prihodnosti pomembno opozarjajo, da ravnanja in praks ljudi ne gre preučevati zgolj prek odnosa do preteklosti. Zanje pa je tudi značilno, da ne obravnavajo industrijskih delavk in delavcev. Nevarnost, ki jo vidim pri izbiri sogovornikov za raziskovanje

²⁸ Intervju, Murska Sobota, 2017.

prihodnosti (mest), je, da ob premisleku o tem, kdo razmišlja o prihodnosti in jo ustvarja, ne spregledamo družbenih neenakosti in razmerij moči. Če jih, se naposled ukvarjamo zgolj z vizijami tistih, ki se poklicno ali politično ukvarjajo z dejavnostmi, ki imajo prihodnost v prevladujoči družbeni naraciji.

Izkušnje prihodnosti in negotovosti nastajajo v konkretnih družbeno-političnih razmerah. Zaradi tega razprave o prihodnosti in negotovosti niso politično nevtralne. Ideja napredka je vezana na spremembo, inovacijo; bolj kot stabilnost sodobna družba ceni negotovost. O časovnih izkušnjah in naravnosti posamičnih akterjev gre torej vedno razmišljati v političnih kontekstih. V raziskavi sem obravnavala generacijo ljudi,²⁹ ki je zaradi neaktivnosti³⁰ v družbi obveljala kot obsojena in izgubljena. Prevladujoča vizija prihodnosti je bila in ostaja utemeljena na mlajši podjetniški generaciji (Kozorog, 2021; Simonič, 2021). Zaradi vsega naštetega se zavzemam, da o prihodnosti razmišljamo tudi v povezavi z deindustrializacijo in ne izhajamo zgolj iz postindustrijske paradigme razvoja, ki zakriva razlastitev in družbene neenakosti. Deindustrializacija je proces, ki napaja in vpliva na prihodnost. S člankom se odzivam na poziv Laure Baer (2017) po vključitvi politično-ekonomske perspektive v raziskave o prihodnosti, s katerim nas antropologinja opozarja, da je v sodobnem svetu algoritmov in matematičnih enačb finančnega kapitalizma pomembno razgaljati skrite družbenosti, ki se odvijajo za ekonomskimi transformacijami.

REFERENCE

- Ahmed, Sara. 2004. Affective Economies. *Social Text* 22 (79): 117–139. DOI: https://doi.org/10.1215/01642472-22-2_79-117.
- Appadurai, Arjun. 2013. *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Condition*. New York: Verso.
- Baer, Laura. 2017. Anthropological futures: For a critical political economy of the Capitalist time. *Social Anthropology* 25 (2): 142–158. DOI: <https://doi.org/10.1111/1469-8676.12412>.
- Boyer, Dominik. 2010. From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania. V *Post-Communist Nostalgia*, ur. Maria Todorova in Zsuzsa Gille, 17–28. New York: Berghahn.
- Bryant, Rebecca. 2016. On Critical Times: Return, Repetition and the Uncanny Present. *History and Anthropology* 27 (1): 19–31. DOI: <https://doi.org/10.1080/02757206.2015.1114481>.
- Bryant, Rebecca in David Knight. 2019. *The Anthropology of the Future*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108378277>.
- Draksler, Katja, idr. 2018. Restructuring of a Textile Manufacturing Company and Workers' Health. *New Solutions* 28 (1): 131–150. DOI: <https://doi.org/10.1177/1048291118755755>.
- Fakin Bajec, Jasna. 2020. Vključevanje skupnosti v razvoj in upravljanje kulturne dediščine v aplikativnih evropskih projektih. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60 (1): 90–100.

²⁹ Kar zajema brezposelne, dolgotrajno brezposelne kot tudi tiste, ki so upokojitev dočakali na Zavodu za zaposlovanje.

³⁰ Termin se je iz administrativnih kategorij tržišča dela prenesel v širše družbeno razumevanje.

- Fontefrancesco, Michele Filippo. 2016. Exploring *Limbo*: The experience of job-loss and unemployment in a jewelry city in Italy. *Issues in Ethnology and Anthropology* 11 (2): 519–535. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v11i2.10>.
- Gulin Zrnić, Valentina in Saša Poljak Istenič. 2022. Etnologija in kulturna antropologija prihodnosti: Koncepti za raziskovanje nečesa, česar (še) ni. *Traditiones* 51 (3): 17–44. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2022510302>.
- Guyer, Jane. 2007. Prophecy and the Near Future: Thoughts on Macroeconomic, Evangelical, and Punctuated Time. *American Ethnologist* 34 (3): 409–421. DOI: <https://doi.org/10.1525/ae.2007.34.3.409>.
- Habinc, Mateja. 2020. Dediščina skupnega – skupnost in dediščina. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60 (2): 70–81.
- Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford, New York: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199283262.001.0001>.
- Kanjuo, Mrčela in Miroslav Ignjatović. 2015. Od prožnosti do prekarnosti dela: Stopnjevanje negativnih sprememb na začetku 21. stoletja. *Teorija in praksa* 52 (3): 350–381.
- Kasmir, Sharryn in August Carbonella. 2008. Dispossession and the Anthropology of Labor. *Critique of Anthropology* 28 (1): 5–25. DOI: <https://doi.org/10.1177/0308275x07086555>.
- Kleist, Nauja in Stef Jansen. 2016. Introduction: Hope over Time: Crisis, Immobility and Future-Making. *History and Anthropology* 27 (4): 373–392. DOI: <https://doi.org/10.1080/02757206.2016.1207636>.
- Kleinman, Arthur, Veena Das in Margaret M. Lock. 1997. *Social Suffering*. Delhi: Oxford University Press.
- Knight, David in Charles Stewart. 2016. Ethnographies of Austerity: Temporality, Crisis and Affect in Southern Europe. *History and Anthropology* 27 (1): 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1080/02757206.2015.1114480>.
- Knight, David. 2021. *Vertiginous Life: An Anthropology of Time and the Unforeseen*. Oxford: Berghahn. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781800731943>.
- Kozorog, Miha. 2021. Young Entrepreneurs in Modern-Day Slovenia: Introduction to an Emerging Subject (Introduction to Thematic Section). *Studia Ethnologica Croatica* 33 (1): 11–19. DOI: <https://doi.org/10.17234/sec.33.1>.
- Kwon, Jong Bum. 2015. Severed in Neoliberal South Korea: *Cho'ngdünilt'o'* and the Disassembly of Industrial Bodies. *Critique of Anthropology* 35 (4): 407–429. DOI: <https://doi.org/10.1177/0308275x15597309>.
- Lankauskas, Gediminas. 2016. Missing Socialism Again?: The Malaise of Nostalgia in Post-Soviet Lithuania. V *Anthropology and Nostalgia*, ur. David Berliner in Olivia Ange, 35–60. New York: Berghahn. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781782384540-005>.
- Linkon, Sherry Lee. 2018. *The Half Life of Deindustrialization*. Ann Arbor: The University of Michigan Press. DOI: <https://doi.org/10.3998/mpub.8432351>.
- Lorenčič, Aleksander. 2020. Oris gospodarskega razvoja Prekmurja od priključitve do danes. V »Mi vsi živeti ščemo«: Prekmurje 1919, okoliščine, dogajanje, posledice. Zbornik prispevkov mednarodnega in interdisciplinarnega posveta na Slovenski Akademiji znanosti in umetnosti, ur. Žiga Zwitter, 463–492. Ljubljana: SAZU.
- Mestna uprava Mestne občine Murska Sobota. 2015. *Trajnostna urbana strategija mestne občine Murska Sobota*. Murska Sobota: Mestna občina Murska Sobota. <https://www.murska-sobota.si/sites/default/files/datoteke/Trajnostna%20urbana%20strategija%20Mestne%20ob%20C4%8Dine%20Murska%20Sobota.pdf>.

- Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo. 2021. *Slovenska industrijska strategija 2021—2030*. Ljubljana: Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo. <https://www.gzs.si/Portals/206/Slovenska%20industrijska%20strategija.pdf>.
- Munt, Sally. 2000. *Cultural Studies and the Working Class: Subject to Change*. London, New York: Cassell.
- Ngai, Sianne. 2005. *Ugly feelings*. Cambridge: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674041523>.
- Petrović, Tanja. 2016. Industrijsko delo v socializmu: Od izkušnje do dediščine. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 56 (3–4): 31–40.
- Petrović-Šteger, Maja. 2020. On the Side of Predictable: Visioning the Future in Serbia / O onome što predvidljivo ne obuhvaća: Zamišljanje budućnosti u Srbiji. *Etnološka tribina* 50 (43): 3–67. DOI: <https://doi.org/10.15378/1848-9540.2020.43.01>.
- Poljak Istenič, Saša. 2017. Creativity: An Introduction to Popular Concepts, Topics, and Discussions / Ustvarjalnost: Uvod v razširjene koncepte, teme in razprave. *Traditiones* 46 (1–2): 103–125. DOI: <https://doi.org/10.3986/traditio2017460201>.
- Poljak Istenič, Saša in Valentina Gulin Zrnić. 2022. Vizije prihodnosti mest: Primerjalna analiza strateškega urbanističnega načrtovanja v slovenskih in hrvaških mestih / Visions of cities' futures: A comparative analysis of strategic urban planning in Slovenian and Croatian cities. *Urbani izziv* 33 (1): 55–66, 122–133. DOI: <https://doi.org/10.5379/urbani-izziv-2022-33-01-05>.
- Potkonjak, Sanja in Tea Škokić. 2021. Višestruke temporalnosti: Konceptualni izazov u promišljanju post-industrijske etnografije Siska. V *Transformacija rada: Praksa, narativi, režimi*, ur. Reana Senjković in Ozren Biti, 139–158. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Pšajd, Jelka. 2012. *V Soboti ni tako slabega vremena, da mi ne bi mogle priti: Pripovedovanja Kluba upokojenek in ostalih delavcev v tovarni Mura*. DVD. Murska Sobota: Pomurski muzej.
- Razvojni center Murska Sobota. 2022. *Regionalni razvojni program Pomurske regije 2021-2027*. Murska Sobota; Razvojni center Murska Sobota. https://www.rcms.si/upload/files/RRP_Pomurje_2021-2027_13-6-2022.pdf.
- Ringel, Felix. 2016. Beyond Temporality: Notes on the Anthropology of Time from the Shrinking Fieldsite. *Anthropological Theory* 16 (4): 390–412. DOI: <https://doi.org/10.1177/1463499616659971>.
- Ringel, Felix. 2018. *Back to the Postindustrial Future: An Ethnography of Germany's Fastest-Shrinking City*. Oxford: Berghahn. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04hp7>.
- Roitman, Janet. 2013. *Anti-Crisis*. Durham: Duke University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780822377436>.
- Senjković, Reana. 2021. Konfiscirana sjećanja (na rad i zaposlenost). V *Transformacija rada: Praksa, narativi, režimi*, ur. Reana Senjković in Ozren Biti, 111–138. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Simonič, Peter. 2021. The Role of Social Institutions in the Operation of Maribor Start-Ups and Cooperatives after Economic Crisis in 2008. *Studia Ethnologica Croatica* 33 (1): 69–96. DOI: <https://doi.org/10.17234/sec.33.6>.
- Skeggs, Bev. 2012 (1997). *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: Sage. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446217597>.
- Vodopivec, Nina. 2012. Samoodgovornost —paradigma sodobne modernizacije: Izziv ali grožnja. V *Pomislj na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*, ur. Andrej Studen, 223–246. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Vodopivec, Nina. 2015 (2007). *Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. E-izd. 1.0. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Vodopivec, Nina. 2016. Postsocialistična tranzicija v antropološki perspektivi. V *Regionalni vidiki tranzicije*, ur. Aleksander Lorenčič in Željko Oset, 33–48. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

- Vodopivec Nina. 2017. Creativity in Production and Work: Experiences from Slovenia. *Traditiones* 46 (1–2): 127–147. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2017460202>.
- Vodopivec, Nina. 2018. Vizije prihodnosti in družbene spremembe v Sloveniji: Podjetništvo, socialno podjetništvo in družbeno eksperimentiranje. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58 (3–4): 39–50.
- Vodopivec, Nina. 2021a. *Tu se ne bo nikoli več šivalo: Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Vodopivec, Nina. 2021b. *Poklicne bolezni in z delom povezane bolezni v Sloveniji*. *Prispevki za novejšo zgodovino* 61 (3): 140–168.

DEINDUSTRIALIZATION AND THE FUTURE: EXPERIENCES AFTER THE BANKRUPTCY OF THE MURA FACTORY

The article is written as a critique of the prevailing temporal representation of industrial workers as subjects oriented toward the (socialist) past, but at the same time as a critical reading of anthropological studies of the future, with a call for greater emphasis on the political economy perspective (Baer, 2017). Such a perspective, contextualizing experiences of time within the framework of social inequalities and power relations, is often missing in anthropological studies of the future.

The article's starting point is multitemporality: neither social groups nor countries can be assigned to only one timeframe (Ringel, 2016; Petrovič-Šteger, 2020: 5, 6). Temporality should not be considered an integral part of the intrinsic property of people or social groups (certain age or class). I would like to point out that despite the structural limitations (of post-socialist transition and neoliberal transformation), industrial workers invested, struggled, and creatively searched for their place in society after the bankruptcies. They demanded recognition of their dispossession (material, social, symbolic, and corporeal) but at the same time seeking alternatives. Their expectations were shaped by an anticipated future that did not materialize (Bryant, 2016) but also by their aspirations and hopes and their efforts to fulfill them (Appadurai, 2013). After bankruptcy, my interlocutors struggled to socially re-embed themselves, to give their life back meaning, to make new connections with themselves and others, to form new communities, and to regain social and self-respect. The bankruptcy (like the process before it) shook up roles and relationships in society and the family: some women became dependent on their husbands and parents (which was perceived as a step backward), and conflicts arose, but at the same time, in some families, the bankruptcy contributed to better support and stronger ties.

The first part of this article focuses on the temporal experiences of laid-off industrial workers at the Mura garment factory in 2009, and I am interested in how affect shaped perceptions of time and temporal orientations and how shock structured temporal experiences during bankruptcy (cf. Bryant, 2006; Knight, Stewart, 2016; Knight, 2021). I continue to follow my interlocutors

after bankruptcy, as they have entirely disappeared from public attention and rarely appear in academic discussions.

The second part of the article searches for the place of Mura's industrial workers in local and regional visions of the future (Murska Sobota and Pomurje). In my research, I focused on the generation of people who were considered doomed and lost because of their inactivity (the term was transferred from the administrative categories of the labor market to everyday life). The overall vision of the future in Slovenia is based on the younger entrepreneurs (Kozorog, 2021; Simonič, 2021). Therefore, I urge to include deindustrialization in the studies of the future and not to assume only (uncritically) the postindustrial paradigm; this paradigm hides industrial labor dispossession and social inequalities. Deindustrialization is the process that shapes and affects the future, not only former industrial workers and their families but also broader regions and communities (Linkon, 2018).

Debates about the future and uncertainty are not politically neutral; the idea of progress is tied to change and innovation, and modern society values uncertainty more than stability. Individual actors' temporal experiences and orientations must therefore always be considered in such political contexts. This article aims to respond to anthropologist Laura Baer's call for a critical political economy approach to thinking about the future in the modern world of algorithms and mathematical equations of financial capitalism; it is important to uncover the hidden socialites behind economic transformations (Baer, 2017).

Dr. Nina Vodopivec, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Slovenija, nina.vodopivec@inz.si

---

Članek je nastal pri raziskovalnem projektu *Urbane prihodnosti: Zamisljanje in spodbujanje možnosti v nemirnih časih*, ki ga sofinancirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (J6-2578) in Hrvaška znanstvena fundacija (IPS-2020-01-7010), in pri raziskovalnem programu *Politična zgodovina* (P6-0281), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.